

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/77-2-5>

Володимир КРОТ,

orcid.org/0000-0002-2926-6916

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри початкової освіти, гуманітарних дисциплін та інформатики

Обласного коледжу «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А.С. Макаренка»

Полтавської обласної ради

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *volodyakrot@ukr.net*

Вікторія ШАБУНІНА,

orcid.org/0000-0001-7957-3378

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *shabuninaviktoria@gmail.com*

Оксана ТУР,

orcid.org/0000-0002-8094-687X

доктор наук із соціальних комунікацій, доцент,

професор кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

(Кременчук, Полтавська область, Україна) *oktur@ukr.net*

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ПЕРІОД ПЕРШОГО МОСКОВСЬКОГО ЗАСЛАННЯ (ВЕРЕСЕНЬ 1916 – БЕРЕЗЕНЬ 1917 РР.)

У статті проаналізовано культурно-освітню діяльність М. Грушевського в період першого московського заслання, яке припало на вересень 1916 р. і тривало до середини березня 1917 р. Цей етап варто розглядати в контексті репресій царизму проти українського руху. Початок Першої світової війни застав ученого в Галичині, де він очолював кафедру української історії в Львівському університеті. М. Грушевський залишався російським підданним. В умовах війни обидві сторони звинуватили його у шпигунстві. Науковець покинув Австро-Угорщину та прибув до Києва, де його заарештувала російська поліція. Потім ученого вислали на Поволжя до Симбірська й Казані, а згодом дозволили проживати в Москві.

Московський період заслання був найбільш плідним для вченого. Професор продовжив роботу над «Історією України-Руси», бо саме в Москві отримав доступ до бібліотек і архівів. М. Грушевський активно працював як журналіст, публікував статті в російських виданнях. За його активної участі був заснований часопис «Промінь», для якого вчений підготував ряд статей. На політичній ниві успіхом стало відновлення роботи Товариства українських поступовців (ТУП), а на науково-організаційній – Українського наукового товариства (УНТ). Учений налагодив зв'язки з опозиційними російськими політиками, хоча їх мало цікавило вирішення українського питання. Вони намагалися якомога швидше використати професора для досягнення власних цілей. У цей період спостерігаємо зміни в поглядах історика: колеги відзначали його полівіння. Він зблизився з молоддю й відійшов від людей старшого покоління. До еволюції, на нашу думку, призвела політична ситуація в країні, зокрема популярність лівих сил, напружені стосунки з колишніми колегами, а також його контакти з представниками соціалістичних партій. Є. Чикаленко та Д. Дорошенко в своїх мемуарах підкреслили зміну позиції історика з початку революції. Отже, московський період його діяльності виявився доволі плідним і вплинув на подальшу активність ученого.

Ключові слова: Михайло Грушевський, культурно-освітня діяльність, перше московське заслання, часопис «Украинская жизнь», журнал «Промінь».

Volodymyr KROT,*orcid.org/0000-0002-2926-6916*

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Primary Education, Humanities and Informatics
Regional College “Kremenchuk A.S. Makarenko Humanitarian
and Technological Academy” of the Poltava Regional Council
(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) volodyakrot@ukr.net*

Viktoriia SHABUNINA,*orcid.org/0000-0001-7957-3378*

*Candidate of Philology, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Humanities, Culture and Art
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) shabuninaviktoria@gmail.com*

Oksana TUR,*orcid.org/0000-0002-8094-687X*

*Doctor of Sciences in Social Communications, Professor,
Professor at the Department of Humanities, Culture and Art
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) oktur@ukr.net*

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI DURING HIS FIRST MOSCOW EXILE (SEPTEMBER 1916 – MARCH 1917)

The article analyses Mykhailo Hrushevskiy's cultural and educational activities during his first Moscow exile, which began in September 1916 and lasted until mid-March 1917. This stage should be viewed in the context of the Tsarist repression of the Ukrainian movement. The outbreak of the First World War found the scientist in Galicia, where he headed the Department of Ukrainian History at Lviv University. M. Hrushevskiy remained a Russian subject. During the war, both sides accused him of espionage. The scholar left Austria-Hungary and arrived in Kyiv, where he was arrested by the Russian police. Then he was exiled to the Volga region to Simbirsk and Kazan, and later allowed to live in Moscow.

The Moscow period of exile was the most fruitful for the scholar. The professor continued his work on the History of Ukraine-Rus' because in Moscow he had access to libraries and archives. M. Hrushevskiy actively worked as a journalist, publishing articles in Russian periodicals. With his active participation, the journal “Promin” was founded, for which the scientist prepared a number of articles. In the political field, the resumption of the work of the Society of Ukrainian Progressives was a success. In the scientific and organisational field, he made efforts to get the Ukrainian Scientific Society up and running. The scientist established ties with opposition Russian politicians, although they were not interested in resolving the Ukrainian issue. They tried to use the professor as quickly as possible to achieve their own goals. During this period, we can observe changes in the historian's views: his colleagues noted his political leanings. He became closer to young people and moved away from the older generation. In our opinion, this evolution was caused by the political situation in the country, in particular the popularity of the liberal forces, tense relations with former colleagues, and his contacts with representatives of socialist parties. In their memoirs, Yevhen Chykalenko and Dmytro Doroshenko emphasised the change in the historian's position since the beginning of the revolution. Thus, the Moscow period of his activity proved to be quite fruitful and influenced his further activity.

Key words: Mykhailo Hrushevskiy, cultural and educational activities, the first Moscow exile, “Ukrainskaia zhizn”, “Promin”.

Постановка проблеми. Михайло Грушевський належить до когорти найбільш видатних постатей національної історії. Його життя і творча діяльність викликають значний інтерес у сучасному українському суспільстві. Сьогодні науковці продовжують досліджувати багатогранну спадщину видатного історика та суспільствознавця. Одним із недостатньо вивчених етапів життя вченого вважається так званий московський період його заслання, який припав на другу половину 1916 – початок 1917 років.

Аналіз досліджень. Московський етап життя М. Грушевського досліджували такі науковці, як Ю. Шаповал та І. Верба (Шаповал, 2005), С. Плохій (Плохій, 2011), Р. Пиріг, В. Тельвак (Пиріг, 2021) та ін. Джерельною базою дослідження слугували мемуари Михайла Грушевського (Грушевський, 1989) та Євгена Чикаленка (Чикаленко, 2004), а також публікації вченого в часописах «Украинская жизнь» і «Промінь», з якими він тісно співпрацював на той час.

Мета статті – проаналізувати культурно-освітню діяльність історика під час першого московського заслання, яке розпочалося у другій половині вересня 1916 року і тривало до середини березня 1917 року.

Виклад основного матеріалу. Із початком Першої світової війни в серпні 1914 року через російське підданство Михайло Грушевський покинув Галичину. Через бойові дії між Антантою та Троїстим союзом професор опинився в досить складному становищі: обидві сторони звинуватили його в шпигунстві. Зважаючи на небезпеку, історик за допомогою друзів виїхав до Італії, а потім через нейтральні країни повернувся до Росії. Щойно професор прибув до Києва, його відразу заарештували жандарми й помістили до Лук'янівської тюрми. Слідство тривало кілька місяців, а після його закінчення на М. Грушевського чекало заслання до Симбірська, потім до Казані й нарешті до Москви. Ученого звинувачували в шпигунстві на користь Австрії, хоч доказів його вини не було. Основною причиною репресій проти М. Грушевського вважається його активна політична діяльність. Імперська преса часто звинувачувала вченого в «мазепинстві», «австрофільстві» й висвітлювала його нібито антиросійську діяльність. Арешт, а потім вислання історика за межі України можна вважати частиною антиукраїнської кампанії, яку розпочала російська влада проти національних рухів поневолених народів.

Друзі історика клопотали перед урядовими чиновниками про полегшення долі М. Грушевського, і їхні зусилля увінчалися частковим успіхом. Спочатку провінційний Симбірськ замінили на університетське місто Казань, а згодом, 23 вересня 1916 року, професору разом із сім'єю дозволили жити в Москві (Верстюк, 1996: 74). Зміна місця заслання значно покращила становище історика. У столиці він отримав можливість займатися науковою і громадською роботою. Факт, що в білокам'яній на той час мешкало чимало українців, відкривав хороші перспективи для культурно-просвітницької діяльності. За спогадами вченого, «після двохлітньої вимушеної перерви в моїй громадській і науково-культурній роботі я готов був кинутись на московські можливості в сій сфері, як голодний циган на паску» Грушевський, 1989: 109). М. Грушевський продовжив роботу над «Історією України-Руси». Він завершив роботу над третьою частиною восьмого тому названої праці (Верстюк, 1996: 75).

Важливим напрямком його діяльності стала участь у редагуванні часопису «Украинская жизнь», який виходив у Москві з 1912 року. Жур-

нал публікував статті з української проблематики російською мовою. Раніше історик співпрацював із цим виданням, надсилаючи свої публікації, але тепер він фактично став на чолі журналу. С. Петлюра, засновник часопису, ще з часів його створення в 1912 році намагався залучити М. Грушевського до співробітництва в «Украинской жизни», але вчений тоді не виявив великої зацікавленості у проєкті. С. Петлюру явно не задовольняло прохолодне ставлення М. Грушевського до часопису. На це він нарікав в одному з листів до історика: «Мені все здається, що ви щось принципіально маєте проти «Украинской жизни», бо в протилежному разі не залишили б його без належної участі та порадиництва» (Листи..., 1991–1992: 42).

Після мобілізації на фронт редактора його обов'язки виконував О. Ф. Саліковський, секретарем був Шеремецинський. М. Грушевський тепло згадував обох, відмічаючи, що ці два чоловіки «... не тільки як громадські фігури, але як і порядні люди органічно не здатні на зраду, підступ і інтриги, прив'язали мене ще тісніше до журналу» (Грушевський, 1989: 107). Серед співробітників часопису були на той час В. Винниченко, О. Хруцький, З. Моргуліс, О. Кістяківський та інші. На думку М. Грушевського, «гурток був симпатичним, але з літературного погляду досить слабкий (Грушевський, 1989: 107-108). Лише В. Винниченко був винятком: уже тоді він мав славу талановитого літератора. «Украинская жизнь» не задовольняла М. Грушевського, бо «вона була журналом для «наружного употребления», для російської публіки, в нім було прийнято писати так, як годиться виступати перед чужими» (Грушевський, 1989: 107).

Протягом 1915–1916 років професор опублікував на шпальтах часопису ряд статей. Серед них привернув увагу написаний ним некролог із приводу смерті І. Франка у травні 1916 року, в якому М. Грушевський відзначив вагому роль Каменяра в процесах українського національного відродження II пол. XIX – поч. XX століття. Протягом кількох десятиліть його з І. Франком зв'язувала міцна дружба, вони навіть мешкали поруч. Учений більш детально зупинився на науковій діяльності І. Франка, особливо на його публікаціях з історії української літератури. Завершуючи спомини про свого товариша, професор зазначив: «Наукова спадщина покійного Івана Франка надзвичайно багата і цінна. Його суспільна спадщина – так само, поетична – тим більше. Але ще цінніше, і на мою думку, найцінніше, що залишилося від померлого, – це його власний образ та його дивовижна поема твор-

чості та праці, якою було його власне життя» (Грушевський, 2005: 485).

На початку Першої світової війни російський уряд закрити усі україномовні часописи, однак після невдач на фронті влада почала менше притискати літературні видання українською мовою. Користуючись послабленнями заборон, Михайло Грушевський підтримав ідею створення в Москві журналу «Промінь». Як згадував учений, «з усею охотою прилучився до сих планів і взагалі заявив з свого боку всяку готовність приложити свої сили до того, щоб змобілізувати місцеві українські сили і зробити їх продуктивнішими» (Грушевський, 1989: 108). Завдяки старанням професора та його колег, журнал побачив світ 20 листопада 1916 р. Фактичним редактором його став В. Винниченко, але, оскільки той мешкав нелегально, формально його обов'язки виконувала Л. Сологуб. Робота у часописі займала весь час перебування М. Грушевського в Москві. Його статті з'являлися майже в кожному номері «Променя», хоча досить часто вони не доходили до читача в повному обсязі, оскільки їх нещадно різала цензура. Крім звичайної перевірки, «Промінь» проходив ще й військову. Через те що в Москві не було цензора, який би добре знав українську мову, часопис допускав до друку мобілізований до цієї справи поляк. Він ставив подвійні вимоги до видання: і як поляк, і як росіянин. Особливо потерпали від нього публіцистичні статті М. Грушевського. Учений дуже жалкував з приводу заборони його різдвяної публікації з епіграфом Шевченка, написаної як привітання й підбадьорення засланим галичанам: «Завтра рано заревуть дзвінниці в Україні, завтра рано до церкви молитися підуть люди. Завтра рано завіє холодний звір в пустині і повіє ураган холодний». Історик із жалем зауважував: «Ні стрічки з неї не залишила цензорська рука, хоч і не було там нічого, окрім кількох слів невмирущої надії» (Грушевський, 1989: 110).

Інша стаття вченого «Розширення автономії Галичини», написана з приводу цісарського рескрипту та смерті Франца-Йосифа, справила помітне враження на польську й українську громади Москви. За словами М. Грушевського, «один з поступових поляків Козловський, який підтримував зв'язки з гуртком «Української життя» і так би сказати символізував можливість польсько-українського порозуміння на ґрунті поступовості і радикалізму, заявив своє невдоволення сею статтею, мовляв, занадто «націоналістична». Се послужило предметом дебат і свого роду «переоцінки цінностей». Оповідали, що жінка Козловського, українка з роду, тільки зросійщена, стала в обо-

рону сеї статті, взагалі похвалила «Промінь» і почала виявляти інтерес до українства» (Грушевський, 1989: 107). Отже, публіцистика М. Грушевського навіть у зросійщених українців викликала почуття національної свідомості.

Досить цікавою, на наш погляд, була стаття вченого «Перспективи нового життя». Вона написана з приводу промови президента США Вільсона від 9 січня 1917 року, в якій він наголосив на необхідності розв'язання пекучих питань – територіального, расового й національного. Оцінюючи основні положення промови американського президента, М. Грушевський підкреслював: «Вони, без сумніву, цінні і президент не помиляється, мабуть, коли висловлює надію, що, виголошуючи їх, він говорить іменем прихильників свободи і людськості різних країн, без різниці безпосередніх завдань їх свободи» (Грушевський, 2005: 514). Учений плекав надію, що Сполучені Штати, які зближуються з країнами Антанти, «зможуть мати більше впливу на сю сторону і принципи національної рівноправності, проголошені Вільсоном, можливо, внесуть більше конкретного змісту в її форми національного визволення» (Грушевський, 2005: 514). Аналізуючи цю статтю, можна припустити, що М. Грушевський, який відкидав будь-яку австрійську та німецьку орієнтацію, більш прихильно ставився до американців. Він вірив, що така демократична країна, як США, зможе сприяти справедливому розв'язанню й українського питання найближчим часом. Видавнича діяльність М. Грушевського в часописах «Українська життя» та «Промінь» мала позитивні результати. Досвідчений журналіст, М. Грушевський надав їм яскраве національне забарвлення. Недаремно Д. Дорошенко, відзначаючи його заслуги на ниві журналістики, писав, що разом із «Української життя» він [«Промінь»] був тим вогником, що присвічував пригніченій і заслуженій українській громаді, розкиданій по широких просторах Російської держави» (Дорошенко, 1969: 78).

Ще одним напрямком видавничої діяльності львівського професора стала спроба публікації творів класиків світової та вітчизняної літератури українською мовою. У Москві М. Грушевський познайомився з людиною, яка мала аналогічні прагнення. Йдеться про Олександра Маєвського, який володів видавництвом «Космос», котре публікувало романи для широкої публіки. Довідавшись про приїзд М. Грушевського, він розшукав вченого й почав переконувати його створити акційну спілку для українських видань. Завдяки організаційним здібностям М. Грушевського та енергії А. Маєвського, вдалося скласти

статут акціонерного товариства, роздобути кошти на видання творів. До цієї справи вчений також залучив українських літераторів, зокрема Тараса Чупринку, Олександра Олесья, Ольгу Косач, Агатагела Кримського. Як бачимо, це була високоінтелектуальна публіка. Літератори погодилися дати свої твори для публікації, однак революційні події перешкодили втілити в життя задум М. Грушевського.

Історик не залишався осторонь і політичної діяльності. Його цікавила робота московського осередку Товариства українських поступовців, з яким він підтримував зв'язки ще до Першої світової війни. З початком бойових дій організація фактично припинила своє існування й М. Грушевський з ентузіазмом взявся її відновлювати. Він скликав засідання, залучав нових членів, серед яких була Дмитрієва-Чернишова, вдова полтавського громадського діяча М. Дмитрієва, що трагічно загинув на поч. ХХ століття. Отже, завдяки енергійності та наполегливості М. Грушевського вдалося відновити діяльність цієї організації в Москві, що сприяло більш тісному єднанню всередині української колонії.

Українське студентство Москви, на відміну від старшого покоління, більш прихильно поставилося до ідей ученого. Воно вже тоді бачило в М. Грушевському провідника українського визвольного руху. Професор ішов назустріч молоді й прагнув поділитися своїм досвідом. Він зайнявся упорядкуванням українського відділу в студентській книгарні, організацією українського наукового товариства, лекційною діяльністю. У січні 1917 року вдалося зібрати перше засідання названої організації в Москві. Звичайно, її наукові сили порівняно з київським УНТ та львівським НТШ були слабші, але це наукове товариство почало проводити наукову та освітню роботу серед московських українців.

М. Грушевського в Москві часто відвідували київські колеги, зокрема Дмитро Дорошенко, Людмила Старицька-Черняхівська, Євген Чикаленко. Це були ділові зустрічі, під час яких обговорювалися важливі проблеми з українського життя. Про одну з них залишив спомини Є. Чикаленко. «Другого дня по приїзді в Москву я поїхав на Арбат до Грушевського. Він мало чим змінився, тільки борода стала зовсім білою, вдача залилась та сама: рухлива, повна запалу та енергії» (Чикаленко, 2004: 412). Під час цих відвідин Є. Чикаленко обговорив із М. Грушевським кілька важливих проблем. Одна з них стосувалася спадщини українського мецената В. Ф. Симиренка. Своє майно і гроші він заповідав «Товариству

підмоги літературі, науці, штуці», членом якого був М. Грушевський. Як зазначалося раніше, Михайло Сергійович ще за життя мецената хотів використати частину його коштів на заснування Інституту українознавства, однак тоді необхідної суми він не отримав. Тепер М. Грушевський і його колеги планували відкрити в Києві Міський вільний університет за аналогією до університету імені Шиньовського в Москві. Серед можливих кандидатів на посаду ректора висували і професора.

Важливим аспектом громадсько-політичної діяльності М. С. Грушевського в Москві було налагодження співпраці з прогресивними російськими діячами. 10 листопада 1916 року вченого відвідав Максим Горький. З цього приводу варто зазначити, що великий пролетарський письменник, якого так прославляли в СРСР, з особливою повагою та симпатією ставився до М. Грушевського. Підтвердженням цього є один із листів М. Коцюбинського до нього. Описуючи свою зустріч із М. Горьким, історик зазначає: «Ми довго говорили про Вас, бо Горький дуже цікавився Вами. «Ось людина, яку я хотів би бачити і пізнати», – часто повторював він (Листи..., 1992: 291). Пізніше, укладаючи збірку про українську літературу, М. Горький саме в М. Грушевського замовив спеціальну статтю «Огляд українського питання з історичного становища». У свою чергу вченому імпонувало те, що пролетарський письменник прихильно ставився до українських домагань. Описуючи свою першу зустріч із Горьким, М. Грушевський особливо підкреслював: «Він робив дуже приємне враження і своєю монументальною, щиро плебейською, але бездоганно культивованою постаттю, і своїм свobodним, невишуканим поведженням і словом людини, багатой змістом, яка багато жила, бачила і думала» (Грушевський, 1989: 117). М. Горький тоді задумав видавати велику щоденну газету, в якій мав бути український розділ. Він планував об'єднати опозиційні царизму сили, котрі стояли на платформі пораженства. Однак, московським українцям план Горького не дуже сподобався, бо у списку осіб, яких він хотів залучити до співробітництва в газеті, було чимало людей, на думку історика, «малонадійних, сірих, поміркованих, не відчувалось елементу бойового» (Грушевський, 1989: 117).

Єдиний опозиційний фронт проти уряду творив ще один відомий діяч – Олександр Керенський. Але, на відміну від Горького, він був яскравого «пораженського» характеру. Так називали тих людей, які бажали програшу Російській імперії в Першій світовій війні. Знайомство М. Грушев-

ського з О. Керенським почалося ще в Симбірську, на батьківщині майбутнього голови Тимчасового уряду. У Москві вченому надійшла записка від нього, у якій той пропонував історика зустріч, після якої М. Грушевський отримав запрошення на таємне зібрання. Сходина відбулася в приватному помешканні на Кисловці. Серед присутніх була відома революціонерка Віра Фігнер. У 1914 р. вона разом із М. Грушевським поверталася до Росії і їх заарештували жандарми. Відкриваючи збори, О. Керенський дуже тепло привітав М. Грушевського як заслуженого борця з царизмом. Публіка на цьому зібранні, за оцінкою вченого, була досить різноманітна. М. Грушевський у своїй промові вказав на неможливість оминати питання про ставлення до війни, як того хотів Керенський, мотивуючи це тим, що «послідовні прихильники визволення неприємлють війни, і всякі спроби об'єднати їх в спільній акції з приємлюючими скінчяться розходженням» (Грушевський, 1989: 118). Після виступів В. Фігнер, П. Мельгунова, М. С. Грушевського стало зрозуміло, що ніякого об'єднання не відбудеться, і він залишив зібрання.

Із радикальними російськими колами М. Грушевський мав нагоду зустрічатися на зборах історичного місячника «Голос минувшого», який видавав П. Мельгунов. На його нарадах виступали В. О. Розенберг, фактичний редактор «Русских ведомостей», Катерина Кускова, одна із провідниць меншовизму. На всіх зібраннях, де був присутній М. Грушевський, російські діячі майже не виявляли інтерес до українського руху, а самим вченим цікавилися більше як опозиціонером, а не як українцем. Це головна причина відсутності взаємодії між М. Грушевським і російськими лібералами. Деякі з них із підозрінням ставилися до нього. Зокрема, російський історик Ю. В. Готьє, згадуючи про зустріч із Михайлом Сергійовичем, писав: «Засвідчую тут, взимку 1916 року преславутий Грушевський, котрому я за обов'язком служби як людині переслідуваній, зробив все для того, щоб йому було краще займатися в Румянцевському музеї, говорив зі мною. У той момент, коли зайшла розмова про можливість мобілізації людей, котрим більше 50 років – як би йому влаштуватись де-небудь писарем в штаб, або канцелярію. Такий цинізм (закреслено така низість), подібна розмова з абсолютно чужою людиною не може виходити від чистої і чесною людини. Як про нього говорили вже давно, це австрійський агент, також, як і всі його агенти» (Готьє, 1991: 157). Отже, висловлене небажання М. Грушевського боронити імперію

викликало гнів і звинувачення його у зраді. Це є ще одним підтвердженням нерозуміння українських проблем російською інтелігенцією. Російські партії намагалися використати опозиційний український рух із власною метою. Як бачимо, цих «добрих руских» зовсім не цікавили українські проблеми. Російську владу та її противників об'єднував російський колоніалізм відносно пригноблених імперією народів.

У Москві М. Грушевський зустрів свій п'ятдесятилітній ювілей. З цієї нагоди в грудневому номері «Украинской жизни» була вміщена стаття О. Лотоцького «На громадському посту», в якій давалася висока оцінка діяльності М. Грушевського. «Вона складає доволі помітний етап в історії української самосвідомості, – відзначав автор, – ідейні основи українського національного руху в результаті його діяльності отримали твердий науковий ґрунт і розширили новими більш широкими горизонтами» (Белоусенко, 1916: 22).

Висновки. Незважаючи на арешт, а потім заслання, М. С. Грушевський не припинив своєї громадсько-політичної діяльності. З далекого Симбірська й Казані він надсилав статті на захист українських домагань, підтримував контакти з товаришами, які залишилися на волі. Опинившись у Москві, М. Грушевський перетворив російську столицю на осередок українства. Завдяки його невтомній праці та енергії почав виходити українською мовою новий часопис «Промінь», була відновлена діяльність ГУПу. М. Грушевський згуртував навколо себе наукові сили Москви й завдяки цьому в місті почала працювати філія наукового товариства. Учений підтримував добрі відносини зі студентами-українцями, був для них старшим товаришем і порадиником. Він намагався співпрацювати з передовими російськими діячами, зокрема М. Горьким, О. Керенським та іншими, проте їхній вроджений російський шовінізм особливо стосовно українців стояв на заваді їхнього порозуміння. Попри все, громадсько-політична діяльність професора в Москві була спрямована на культурний розвиток українців, захист їх національних домагань. Характерною особливістю цього періоду стала тенденція до полівішання в поглядах М. Грушевського. Цьому сприяли його інтенсивні контакти з представниками російської та української соціал-демократії, співпраця з пролетарським письменником М. Горьким, безпідставний арешт і заслання, а також загальна ситуація в Російській імперії в період Першої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белоусенко (Лотоцкий) А. На общественном посту. *Украинская жизнь*. 1916. №12. С. 20–26.
2. Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. Київ: Либідь, 1996. 144 с.
3. Готье Ю. В. Мои заметки. *Вопросы истории*. 1991. № 6. С. 157–158.
4. Грушевський М. С. Світлій пам'яті Івана Франка. Твори: у 50 томах. Т.3: Серія «Суспільно-політичні науки (1907 – березень 1917)». Львів: Світ, 2005. С. 481–485.
5. Грушевський М. С. Спомини. Київ, 1989. № 8. С. 109; 103–154.
6. Грушевський М. С. Перспективи нового життя. Твори: у 50 томах. Т.3: Серія «Суспільно-політичні науки (1907 – березень 1917)». Львів: Світ, 2005. С. 513–520.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле 1914–1920. 2-е вид. Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.
8. Листи М. Коцюбинського до М. Грушевського. Упор. Л. З. Гісцова. *ЗНТШ*. 1992. Т. ТССXXIV. С. 291; 285–296.
9. Листи Симона Петлюри до Михайла Грушевського. Упор. О. Музичук *Український історик*. 1991–1992. № 3–4, 1–4. С. 40–48.
10. Пиріг Р., Тельбак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Олді плус, 2021. 572 с.
11. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Авториз. переклад з англ. М. Климчука. Київ: Критика, 2011. 600 с.
12. Чикаленко Є. Щоденник 1907–1914: у 2-х т. Т. 1. Документально-художнє видання. Київ: Темпора, 2004. 428 с.
13. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ: видавничий дім «Альтернативи», 2005. 352 с.

REFERENCES

1. Belousenko (Lototskiy) A. (1916) Na obshchestvennom postu [At a public post]. *Ukrainskaya zhizn – Ukrainian Life*, 12. Pp. 20–26 [in Russian].
2. Verstiuk V., Pyrih R. (1996) M. S. Hrushevskiy: korotka khronika zhyttia ta diialnosti [M. S. Hrushevskiy: a short chronicle of life and activities]. Kyiv: Lybid. 144 p. [in Ukrainian].
3. Gotie Yu. V. (1991) Moi zametki [My notes]. *Voprosy istorii – History Matters*, 6. Pp. 157–158. [in Russian].
4. Hrushevskiy M. S. (2005) Svitlii pamiati Ivana Franka [To the blessed memory of Ivan Franko]. Tvory: u 50 t. T. 3: Seriiia «Suspilno-politychni nauky (1907 – berezen 1917)». Lviv: Svit. Pp. 481–485. [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy M. S. (1989) Spomyny [Memories], 8. Pp. 109; 103–154. [in Ukrainian].
6. Hrushevskiy M. S. (2005) Perspektyvy novoho zhyttia [Perspectives of a new life]. Tvory: u 50 t. T.3: Seriiia «Suspilno-politychni nauky (1907 – berezen 1917)». Lviv: Svit. Pp. 513–520. [in Ukrainian].
7. Doroshenko D. (1969) Moii spomyny pro nedavnie mynule 1914–1920 [My memories of the recent past 1914–1920]. 2-e vyd. Miunkhen: Ukrainiske vydavnytstvo. 543 p. [in Ukrainian].
8. Lysty M. (1992) Kotsiubynskoho do M. Hrushevskoho [Letters of M. Kotsiubynskiy to M. Hrushevskiy]. Upor. L. Z. Histsova. *ZNTSH*. T. TSSXXIV. Pp. 291; 285–296. [in Ukrainian].
9. Lysty Symona Petliury do Mykhaila Hrushevskoho (1991–1992). Upor. O. Muzychuk. *Ukrayinskyi istoryk – Ukrainian historian*, 3–4, 1–4. Pp. 40–48. [in Ukrainian].
10. Pyrih R., Telvak V. (2021) Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times]. Kherson: Oldi plius. 572 p. [in Ukrainian].
11. Plokhii S. (2011) Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho [Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiy]. Avtoryz. pereklad z anhl. M. Klymchuka. Kyiv: Krytyka. 600 p. [in Ukrainian].
12. Chykalenko Ye. (2004) Shchodennyk 1907–1914 [Diary 1907–1914]: u 2 t. T. 1. Dokumentalno-khudozhnie vydannia. Kyiv: Tempora. 428 p. [in Ukrainian].
13. Shapoval Yu., Verba I. (2005) Mykhailo Hrushevskiy [Mykhailo Hrushevskiy]. Kyiv: vydavnychiy dim «Alternatyvy». 352 p. [in Ukrainian].